

<https://doi.org/10.62837/2024.2.459>

İMAMOVA SONAXANIM QURBAN QIZI

Azərbaycan Texniki Universiteti

“Humanitar fənnlər” kafedrası, b\m imamovasona@mail.ru

**YAXIN KEÇMİŞDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ İRSİN
FORMALAŞMASI VƏ ŞƏRQ POEZİYASININ GÖRKƏMLİ
NÜMAYƏNDƏLƏRİ HAQQINDA**

Xülasə

İmaməddin Nəsimi erası **Xətai-Füzuli** zirvələri arasında keçid mərhələsi olub bu dövrdə ölkə ərazisində müstəqil Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması ədəbi həyatda da müəyyən canlanmaya, anadilli şeirin istər mövzu, istərsə də obraz baxımından inkişafına səbəb olur. **Xəlili, Hamidi, Kişvəri, Həqiqi, Süruri** kimi əsasən ana dilində, **Şah Qasim Ənvar, Bədr Şirvani** kimi daha çox fars dilində yazıb-yaradan sənətkarlar bu yüzilliyin ədəbi mənzərəsini müəyyən edirdilər. Bu şairlər arasında Qaraqoyunlu hökmdarı **Cahanşah Həqiqinin** (hakimiyyət illəri 1436-1467) adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sələfi Qazi Bühranəddin kimi o da qanlı döyüşlər arasında fürsət tapıb özü ilə gəzdirdiyi qılınc-qalxanı qələm-davatla əvəz etmiş, gözəl bir divan bağlamağa nail olmuşdur. Qazi Bühranəddin kimi onun da taleyi faciəli olmuş, öz soydaşları olan türklər - Ağqoyunlu türk dövlətinin nümayəndələri tərəfindən amansız döyüşlərdə qətlə yetirilmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, Azərbaycan, inkişaf, poeziya, yaradıcılıq

Giriş. Qazi Bühranəddin 1407-ci ildə Səfəvi hökmdarlarının paytaxtı İsfahan şəhərində anadan olmuş, XV əsrin 50-ci illərində Türkiyəyə mühacirət edərək Fateh Sultan Məhəmmədin sarayında 20 ilə yaxın yaşayıb yaratmış, lirik şeirlər divanı ilə yanaşı "Təvarixi-ali-Osman" ("Osman nəslinin tarixi") adlı tarixi əsər, fal açmağa həsr olunmuş "Cami-süxənquy" ("Danışan piyalə") əsərlərini yazmışdır.

İ.Hamidi: "Təvarixi-ali-Osman" ("Osman nəslinin tarixi"). 1547il.

Avtobiografik xarakterli "Həsbihəlnamə" əsərlərinin müəllifi **Hamidi** də XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. (1.s.186) **Məhəmməd Füzulinin** (1494-1556) yaradıcılığını çox vaxt Qərb mədəniyyətində **Barokko** ilə müqayisə edirlər; onun əsərlərində ən kiçik poetik detallar belə tam yerində olub, heç nə artıq, yad görünmür, hətta adi gözlə görünməyən poetik ünsürlər də bir-birinə uyğunlaşaraq, bir-birini tutaraq "monolit" bədii orqanizm yaradır. Fərdi sənətkarlıq ecəzalarına görə Füzuli yaradıcılığını bəşər təfəkkürünün tarix boyu ərsəyə gətirdiyi ən böyük sənətkarların - **Dante, Şekspir, Puşkin** kimi söz ustalarının sənəti ilə müqayisə etmək mümkündür; poetik istedadın doğurduğu heyranəmiz gözəllik bütün bu sənətkarların ölməzliyini təmin edən şərtlərdəndir. Bu baxımdan hər bir keçid dövrünün formalaşdırdığı nəslin öz Nizamisi, öz Füzulisi, öz Vaqifi olur və bunlar keçmiş nəsillərin gördüyü Nizamidən, Füzulidən, Vaqifdən fərqlənir; yeni ədəbi-estetik, ictimai-ideoloji funksiyaların daşıyıcılarına çevrilir.

M.Füzuli təkcə Azərbaycanda deyil, türk dilinin, xüsusən oğuz türkcəsinin anlaşıldığı böyük bir coğrafi-etnik məkanda indiyə qədər də sevilə-sevilə oxunan sənətkarlardan biridir. İraq, Türkiyə, Tatarıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, hətta uzaq Uyğurustanda belə Füzulinin əsərləri indiyə qədər populyar olaraq qalmaqdadır.

XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri **Nemətullah Kişvəridir**. Kişvəri əsasən Nəvai təsiri ilə lirik şeirlər yazmış, ancaq bu sahədə Azərbaycan poeziya məktəbinə məxsus orijinal poetik üslub nümayiş etdirməyə nail olmuşdur. Xüsusən şeir dili sahəsində, orijinal poetik obrazlar işlətməkdə Kişvəri Azərbaycan ədəbiyyatında unikal mövqe tutur. O, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun sarayında yaşamış, Ağqoyunlu sarayının məliküşşüərası Həbibli ilə tanış olmuşdur.

Həbibli, Süruri kimi bu dövr şairlərinin yaradıcılığı Xətai və Füzuli poeziyasının formalaşmasında münbit zəmin rolunu oynamışdır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, böyük Füzulinin özü Həbibli şeirindən təsirlənmiş və onun bədii təsvir vasitələri baxımından gözəl bir qəzəlinə tərif yazmışdır.

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bu zamana qədər başqa türk xalqlarının ədəbi dili ilə bir çox cəhətdən müştərək olan Azərbaycan ədəbi dili öz fərqləndirici xüsusiyyətlərini əldə edir və XVI əsrdən etibarən müstəqil bir ədəbiyyat kimi öz ənənələrini davam etdirməyə başlayır. Xüsusən XVI əsr Bağdad ədəbi mühiti milli poeziyanın inkişafına göstərdiyi böyük təsirlə fərqlənir. XVI əsr təzkirəçisi **Əhdi Bağdadinin** "Gülşəni-şüəra" ("Şairlər gülşəni").

Şah Abbasın kitabdarı Sadiq bəy Sadiqinin "Məcməül-xəvas" ("Seçilmişlər məclisi") təzkirələri.Dəvəşq 1634il. Şah Abbasın kitabdarı **Sadiq bəy Sadiqinin** "Məcməül-xəvas" ("Seçilmişlər məclisi") təzkirələrində o dövrün Bağdad ədəbi mühitində yetişmiş bir sıra şairlərin adları çəkilir ki, bunların da Füzuli dühasının yetişməsində oynadığı böyük rolu inkar etmək olmaz.(2.s.116)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Renessans ideyalarının Nizamidən sonrakı zirvəsi — Qərb şərqşünaslığında "qəlb şairi" kimi məşhur olan Məhəmməd Füzuli sənəti boş yerdə yaranmamış, onun formalaşmasına və bütün gözəlliyi ilə gözlər qarşısında canlanmasına bütöv bir zaman kəsiyi ərzində görkəmli sənətkarlarımız yardım etmişlər. Bunların arasında Füzulinin böyük müasiri və müəyyən dərəcədə mesenatı — böyük Azərbaycan dövlət xadimi və şairi **Şah İsmayıl Xətainin** (1487-1524) xüsusi yeri vardır.

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixində müstəsna rol oynamış bir sülalənin banisidir. Xətai şair-hökmdar kimi öz sələfləri Qazi Bühranəddin və Mirzə Cahanşah Həqiqinin poetik ənənələrini davam və inkişaf etdirmiş, cəmi otuz altı illik qısa ömrü ərzində nəinki yeni bir möhtəşəm Azərbaycan dövlətini qurub genişləndirmiş, həm də anadilli ədəbiyyatımızın inkişafında müstəsna rol oynayaraq, Füzuli zirvəsinə keçidi bilavasitə hazırlamışdır. Xətainin böyük ədəbi irsi həm lirik növün müxtəlif janrlarında, həm də məsnəvi-poema janrında yazılmış əsərləri əhatə etməkdədir. Poeziyada elmiliyə və çoxqatlı poetik fiqurlar işlətməyə böyük əhəmiyyət verən Xətai daha çox sadə xalq dilində əsərlər yazmağa üstünlük vermiş, hətta xalq şeiri üslubunda qoşma, gəraylı, bayatı kimi, klassik poeziya üçün ikinci

dərəcəli sayılan poetik örnəklər də yaratmışdır. Şairin şirin bir dillə qələmə aldığı "Dəhnamə" ("On məktub") poeması bu mövzuda Azərbaycan dilində yazılmış ilk əsərdir. Poemada Aşıqın Məşuqəyə göndərdiyi on məktub epik-lirik təhkiyə vasitəsilə təsvir edilir. Mətnin içərisində verilmiş qəzəllər isə qəhrəmanların ovqatını çox incəliklə açıqlamağa xidmət göstərir. Xətai həm də didaktik janrda qələmini sınımış və gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə ünvanlanmış "Nəsihətnamə" poemasını qələmə almışdır. 14 yaşında hakimiyyətə gəlmiş və hakimiyyətinin 20 ili ərzində bütöv bir imperiya yaratmış Şah İsmayıl Xətəinin həm də zəngin bədii irs qoyub getməsi ondan sonrakı nəsillərdə ancaq heyrət və qürur hissləri doğurur. Xətəinin siyasi fəaliyyəti, həyatı və yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünya şərqşünaslığında dərin maraq doğurmuşdur. Bu marağın təsiri altında indiyə qədər də Azərbaycan şairi və siyasi xadimi Şah İsmayılın həyat və yaradıcılığı müxtəlif şərqşünas nəsillərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir..

Aşıq Abbas Tufarqanlı:"Aşıq Qərib","Abbas və Gülgəz","Əsli və Kərəm"əsərləri.1754 il. XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında həm də orta əsr məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının formalaşması dövrü kimi tanınır. Füzulinin yazılı poeziyada əldə etdiyi uğuru az qala eyni səviyyədə şifahi xalq yaradıcılığının **Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı** kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında görürük. "Aşıq Qərib", "Abbas və Gülgəz", "Əsli və Kərəm" kimi mükəmməl məhəbbət dastanları, "Kitabi-Dədəm Qorqud"un layiqli varisi olan "Koroğlu" qəhrəmanlıq eposu bu dövrdə formalaşır və xalq sənətkarlarının repertuarına daxil olur. Hələ Şah İsmayıl Xətəyi yaradıcılığından bizə məlum olan xalq şeiri şəkillərindən qoşma, gəraylı, varsağı, bayatı daha da təkmilləşir. Orta əsrlər Azərbaycan dastanlarının təsir dairəsini təsəvvür etmək üçün təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, "Koroğlu" süjeti türkmən, özbək, tacik, erməni, gürcü folkloruna da böyük təsir göstərmiş və analoji dastanların yaranmasına səbəb olmuşdur.(3.s.231)

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının əsasən aşığı nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır, Azərbaycan poeziyasında realizmə keçid dövrünün təməli qoyulmuş olur. Bu dövrdə poeziyada Füzuli ənənələri hələ kifayət qədər güclü olsa da, artıq bu cazibədən çıxmaq cəhdlərini **Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhəmməd Əmani** kimi sənətkarların yaradıcılığında görürük. XVIII əsrdə Şirvan ədəbi mühitinin yetirdiyi şairlərdən **Şakir, Nişat və Məhcürün** əsərlərində daha çox dövrün konkret ağır problemlərindən bəhs olunduğunu, sadəcə xalqın ağır güzəranından narahatçılığın bədii ifadəsini görürük.

Molla Pənah Vəqif 1717-ci ildə Qazax yaxınlığındakı Salahlı kəndində anadan olmuş və 1759-cu ildə Qarabağ xanlığına köçməli olurlar. Pənah yaxşı təhsil görmüşdü.O, fars və ərəb dillərində yaxşı danışır, astronomiya, riyaziyyat, musiqi və poetika üzrə geniş biliyə malik idi. Qarabağa gəldikdən az sonra Vəqif Tərtəbasardan Şuşaya köçür və burada məktəb açır.

Vəqif yaradıcılığında "Badi-səba, bir xəbər ver könlümə", "Namə gedər olsan yarın kuyinə", "Bayram oldu", "Gözlərin cəlləddir, baxışın yağı", "Durnalar", "Heyran olmuşam" və s. şeirləri xüsusi yer tutur.

Vaqifin ölümündən sonra şeirlərinin əlyazmaları məhv və talan edilmişdir. Buna baxmayaraq, aşiq poeziyası ilə bağlı yazdığı bir sıra şeirlər qorunub saxlanılır və xalqımız indi də onun əsərlərini oxuya bilirlər. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində onun onlarla əlyazmasına rast gəlmək olar.

1967-ci ildə Şuşada olarkən Heydər Əliyev Vaqifin məzarını ziyarət etmək istəmiş, lakin məzarı tapa bilməmişdir. Onun göstərişi ilə sonralar məzar tapılmış və Əliyev yaxşı vəziyyətdə olmayan dağılmış məzarı ziyarət etmişdir. O, nitqlərinin birində gördüyü "bu məzarın Vaqifə layiq olmadığını" səsləndirmişdir. Sonralar onun göstərişilə Vaqifin məzarı üzərində 1980-81-ci illərdə abidə və türbə tikilmişdir. 1982-ci ilin yanvar ayında Heydər Əliyevin iştirakı ilə Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin təntənəli açılışı oldu. 1992-ci ilin may ayının 8-də bu məqbərə erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmışdır.

Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin inşasına memar A. V. Salamzadə və E.İ. Kanukovun layihəsi əsasında 1977-ci ildə başlanılmışdır. Kompleks Şuşa şəhərinin görkəmli yeri olan Cıdır Düzünə yaxın bir ərazidə şairin məzarı üstündə inşa edilmişdir. Burada M. P. Vaqifin Şuşa həyatını əks etdirən dövrə aid olan 80-ə yaxın eksponat da sərgilənmişdir. **Qasım bəy Zakir** müasirləri arasında dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmış, Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşılı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakı general-qubernatoru Mixail Kolyubakinlə onun məktublaşdığı, əlaqə saxladığı məlum idi. Lakin Zakiri sevməyənlər, onun paxıllığını çəkənlər də var idi. .

Raqub Kərimovun "Qasım bəy Zakir və müasirləri" adlı dissertasiya

monoqrafiyası. Bakı. "Elm" n. 2006 il. Raqub müəllim yazır: "Qarabağda öz fitnə-fəsadları ilə ad çıxarmış Cəfərqulu xan Nəva (Raqub Kərimovun yeni çapdan çıxmış "Qasım bəy Zakir və müasirləri" adlı monoqrafiyasında ətraflı yazılmış) onu şərləmiş və həbsxanaya salmağa nail olmuşdur. Lakin Q.B. Zakir mütərəqqi, ziyalı və maarifpərvər bir şəxs olmaqla yanaşı xalqını sevən şair idi. Ancaq çar məmurları tərəfindən onun qanunların pozulması barədə qərar verdi. Şair bir ilə qədər Şuşa həbsxanasında qaldıqdan sonra mühakimə olunmadan Bakıya göndərildi. Bakıya gəldikdən sonra Zakir dövlət idarələrində çalışan dostlarına məktub yazıb qanunsuz həbs edildiyini bildirdi. O zaman Tiflisdə canişinlik idarəsində işləyən Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qurtqaşılı, Gürcü knyazı İliko Orbeliani Q.B. Zakirin şikayətlərini dinləyib şairi həbsxanadan azad olmasına nail oldular. (4.s.136).

ƏDƏBİYYAT:

1. İ.Hamidi: "Təvarixi-ali-Osman" ("Osman nəslinin tarixi"). 1547il.səh:186.
2. Şah Abbasın kitabdarı Sadiq bəy Sadiqinin "Məcməül-xəvas" ("Seçilmişlər məclisi") təzkirələsi.Dəvəşq 1634il. səh:116.
3. Aşıq Abbas Tufarqanlı : "Aşıq Qərib", "Abbas və Gülgəz", "Əsli və Kərəm" əsərləri.1754 il.səh:231.
4. Raqub Kərimovun yeni çapdan çıxmış "Qasım bəy Zakir və müasirləri" adlı monoqrafiyası.Bakı."Elm"nəşr.2006 il.səh:136.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НЕДАВНЕЕ ПРОШЛОЕ И О ВЫДАЮЩИХСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЯХ ВОСТОЧНОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

В XVII-XVIII веках под влиянием произведений представителей устного народного творчества азербайджанская литература приближается к живой жизни и народному языку, закладываются основы периода перехода к реализму в азербайджанской поэзии.

Хотя физиулинские традиции в поэзии этого периода были еще достаточно сильны, мы уже видим попытки выйти из этого притяжения в творчестве таких художников, как Саиб Тебризи, Говси Тебризи, Мухаммад Аmani. В произведениях Шакира, Нишата и Маджура, одного из поэтов ширванской литературной среды XVIII века, мы видим, что чаще обсуждаются конкретные наболевшие проблемы времени, а художественное выражение озабоченности тяготами жизни простые люди.

Ключевые слова: литература, Азербайджан, развитие, поэзия, творчество.

FORMATION OF LITERARY HERITAGE IN AZERBAIJAN IN THE RECENT PAST AND REPRESENTATIVES OF EASTERN POETRY

Summary

In the 17th-18th centuries, under the influence of the works of representatives of the oral folk art, Azerbaijani literature approaches living life and the national language, and the foundations of the transition to realism in Azerbaijani poetry are laid. Although the Fizulin traditions in the poetry of this period were still quite strong, we can already see attempts to get out of this attraction in the works of such artists as Saib Tabrizi, Govsi Tabrizi, and Muhammad Amani.

In the works of Shakir, Nishat and Madjur, one of the poets of Shirvan's literary environment of the 18th century, we see that the concrete painful problems of the time are more often discussed, and the artistic expression of concern with the burdens of life of ordinary people.

Keywords: literature, Azerbaijan, development, poetry, creativity.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur